

РЕТРОСПЕКТИВА ДИНАМІКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ, РІЧ ПОСПОЛІТА, КОЗАЦЬКА ДОБА (XIV СТ. – XVIII СТ.)

Балобанова Дар'я Олександрівна,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права і кримінології
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0001-7247-0560
Researcher ID: AAP-3556-2021

У статті визначено, що ретроспективний огляд динаміки кримінального права на теренах України дозволяє продемонструвати наявність специфічних факторів, які постійно або тимчасово впливали на динаміку кримінального права. Продовжено висвітлення динаміки кримінального права на теренах України, починаючи з XIV ст. й до XVIII ст., протягом існування Великого князівства Литовського, Речі Посполітої, Запорізької Січі. Розглянуто особливості карного переслідування під час входження територій сучасної України до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполітої, а також під час існування козацької держави. Автор дійшла висновку, що під час перебування українських земель в складі Речі Посполітої вплив сталого в іншій країні права на національне право навряд чи можна вважати динамікою національного права нашої країни. Його доцільно оцінювати як вплив на подальше формування власної правової системи, у тому числі і системи кримінального права. Такий вплив був корисним в частині переосмислення таких правових категорій як честь та гідність, розуміння причин криміналізації та сутності злочинів проти держави, а також піднесення системи майнових покарань. Особливості впливу знаходили свій прояв в сепарації між різними верствами населення при застосуванні кримінального права. Динаміка кримінального права козацької доби свідчить про обернення кримінального права переважно в прагматичний напрямок, оптимальне дотримання демократичних інституцій і, водночас, піднесення його охоронної та превентивної функції.

Ключові слова: динаміка, кримінальне право, злочин, карне переслідування, фактори впливу.

Balobanova Daria. Retrospective of the dynamics of criminal law on the territory of Ukraine: Grand Duchy of Lithuania, Rzeczpospolita, Cozack Period (XIV c. – XVIII c.)

The article states that a retrospective review of the dynamics of criminal law in Ukraine allows to demonstrate the presence of specific factors that permanently or temporarily influenced the dynamics of criminal law. Was continued by highlighting these issues and analyzing the dynamics of criminal law on the territory of Ukraine, starting from the XIV c. till XVIII c., during the existence of the Grand Duchy of Lithuania, Rzeczpospolita, Zaporozhian Sich. The peculiarities of criminal prosecution during the incorporation of the territories of modern Ukraine into the Grand Duchy of Lithuania and the Rzeczpospolita, and also during the existence of the Cozack state, are considered. The author came to the conclusion that during the stay of the Ukrainian lands as part of Rzeczpospolita, the influence of the law established in another country on the national law can hardly be considered the dynamics of the national law of our country. It is appropriate to evaluate it as an influence on the further formation of one's own legal system, including the system of criminal law. Such influence was useful in terms of rethinking such legal categories as honor and dignity, understanding the reasons for criminalization and the essence of crimes against the state, as well as raising the system of property penalties. Peculiarities of influence were manifested in the separation between different strata of the population in the application of criminal law. The dynamics of the criminal law of the Cozack era testifies to the turning of the criminal law mainly in a pragmatic direction, the optimal observance of democratic institutions and, at the same time, the elevation of its protective and preventive function.

Key words: dynamics, criminal law, crime, criminal persecution, factor influencing.

Упродовж всієї історії розвитку суспільства кримінальному праву була притаманна неоднакова динаміка, але вона завжди існувала, адже явище «право» існує у часі, реалізується у просторі й змінюється залежно від потреб суспільства. Відповідна оцінка динаміки кримінального права в ретроспективі, на прикладі її аналізу на теренах нашої країни, яка дозволила виявити певні закономірності, була проведена нами у монографії та дисертаційному дослідженні [1, с. 73–99; 2, с. 105–130]. Крім того, було започатковано висвітлення динаміки кримінального права на теренах України та розглянуті її особливості від VIII ст. до н.е. до XII ст. н.е., тобто від часів заселення територій північного Причорномор'я до розквіту Київської Русі [3, с. 74–80].

Видається за доцільне продовжити висвітлення цих питань та зупинитися на динаміці кримінального права на теренах України починаючи з XIV ст.

За Кревською унією 1385 р. було утворено єдину державу, панівною основою якої була Польща, певною автономією в її складі користувалось Велике князівство Литовське. Однак, хоча остаточне утворення Речі Посполитої відбулося лише у 1569 р., входження українських земель у складі Великого князівства Литовського до складу Польського королівства привнесло значну кількість інновацій в кримінальне право, котре почало діяти на наших землях.

Аналізуючи тексти Литовського статуту 1529 р. [4], група вчених зокрема аргументує позицію особливостей систематизації прав людини за Литовськими статутами не на римській систематизації права, як у більшості європейських країн, але й з урахуванням впливу позитивного права. «В основу цієї систематизації, – вказують вчені, – були покладені нові принципи: суверенність державної влади (всупереч середньовічному церковному монополізму), єдність права для всієї держави і її громадян і пріоритет писаного права. Проте, закріплення правом різноманітних пільг і привілеїв для різних станів та груп людей, що було характерним для феодального суспільства, підривало загальний принцип єдності права» [4, с. 22].

Попри відверту сепарацію населення на класи (до 1563 р., коли були ухвалені привілеї, які зрівнювали в правах католицьку та православну шляхту [5, с. 5]), Розділом сьомим Литовського статуту 1529 р. – «Про земські насилля, про побої та про вбивства шляхтичів» демонструються і відображення в кримінальному праві того часу підстави звільнення від кримінальної відповідальності у разі дії в стані необхідної оборони [4, с. 254, 256].

У 1569 році з утворенням Речі Посполитої українські землі за Люблінською унією [6] увійшли до її складу. Як констатує І.В. Долматов, «...на території України (за винятком Галичини) мало чинність не польське право, а обласні привілеї та Литовський статут, що одержав назву Волинського, а більшість українських міст керувалися положеннями магдебурзького права. /.../ Не виключенням стало і кримінальне право. Особливості польської правової традиції проявилися як в кваліфікації злочинів, так і у визначенні покарань для злочинців» [7, с. 238].

Насамперед оцінка діянь як злочинів, як і на більш ранніх етапах польсько-литовської доби, мала корені не лише природного, а й позитивного права. Так, «...кримінальним злочином, в матеріальному розумінні, вважалася не тільки дія, що завдала шкоди та збитків не тільки життю, здоров'ю, майну. Одночасно набирає поширення формальне поняття злочину як дії, що заподіяла шкоду "державному інтересу", навіть якщо така дія не була передбачена законом...» [7, с. 238].

Крім того, злочини проти «шляхетних» честі та гідності також були інновацією кримінального права тих часів. Вони не носили абстрактного характеру, як злочини, що посягали на державний інтерес, але забарвлювали соціум держави специфічною сепарацією прав громадян перед законом, породжуючи нерівність і неоднаковість прав. Цікавими були і специфічні покарання, які могли мати місце за образу словом. Як стверджують дослідники цього питання, «...польський хроніст Ян Длугош наводить приклад із судової практики, коли Гневош із Далевиць був засуджений, крім сплати відповідного штрафу, ще й до "гавкання з-під лавки"» [8, с. 7].

Однак серед злочинів проти моральності того часу були й доволі прогресивні, рівно як і своєрідні злочини, наприклад, насильство (як застосування фізичного примусу), яке каралося штрафом. Згвалтування як злочин також належало за змістом до злочинів проти моральності, але покарання за нього здійснювала родина потерпілої на власний розсуд. Аналізуючи особливості злочинів проти моральності тих часів, Т.О. Остапенко та О.О. Громовий доказово стверджують, що вони утворювали окрему систему, яка закріплювалася у низці нормативних актів: Віслицькому статуті 1347 р., Повному Зводі Законів Казимира Великого 1420 р., Вартському статуті 1423 р. та в інших документах [8, с. 7]. Утім, ніхто не міг каратися без суду навіть тоді, «коли справа торкалась образи його гідності. Тільки після того як позивач і відповідач стануть перед судом і шляхом гласного судового розгляду буде доведена вина, звинувачений може бути покараний у відповідності до тяжкості його злочину» [4, с. 29].

Слід також зазначити, що на українських землях Великого князівства Литовського існувало понад 70 вірменських громад, які керувалися Судебником Мхітара Гоша, а з 1519 р. – Вірменським статутом, котрі містили свої специфічні норми, подекуди значно суворіші за акти, що діяли на теренах Польщі. Так, наприклад, вірменське право безальтернативно передбачало смертну кару навіть за замах на згвалтування, відрубання руки за викрадення людини. Серед покарань за злочини передбачалася церковна покута, наприклад, у разі спричинення викидню на останніх місяцях вагітності [8, с. 4–6].

Слід окремо згадати про зумовленість походження міжнародних правових стандартів захисту прав людини. Так, наприклад, уся парадигма прав людини заснована на католицькій християнській парадигмі, а подекуди – на протестантській. З цього ж приводу Д. Вовк зазначає: «...гуманізація правових систем західних країн у вигляді заборони смертної кари, відмови від жорстоких та принижуючих покарань, пом'якшення умов відбування покарань, розширення обсягу соціальних прав людини має яскраво виражене християнське забарвлення» [9, с. 63].

Період козацько-гетьманської доби ознаменувався зародженням нових підходів до права загалом, в тому числі до права кримінального. Адже унікальний феномен українського козацтва, по суті, був представлений повною мірою на європейській політико-правовій арені як гідний суб'єкт міжнародних відносин, зародок української державності.

Основою козацького права були суспільні відносини, які склалися у спільноті запорожців, а джерелом – трансформовані норми давньоруського права, пристосовані до конкретно-історичних умов, а також різноманітні запозичення з правових традицій сусідніх народів і держав.

Так, основними історичними етапами становлення і розвитку правової системи Війська Запорозького, а по суті зародженням правової системи козацтва, були: утворення козацької спільноти на Запорозькій Січі; національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького; утворення Гетьманщини, її уряду, зокрема Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду; закріплення правового статусу суддів Війська Запорозького у нормативно-правових документах і правотворчості на Гетьманщині у XVIII ст. [10].

Богдан Хмельницький провадив політику соціального компромісу. В цей період уперше заговорили про соціальні права селян, захист соціально-економічних інтересів шляхти та козацтва [11, с. 6]. Продовження реалізації цього задуму можна спостерігати пізніше в Конституції Пилипа Орлика 1710 р., більш відомій як Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького (*Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis*).

На початку народно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права мало власну внутрішню систему та функцію повноцінного регулятора. Формування Української козацької держави в цей період не було певною випадковістю, а цілком закономірним результатом еволюції українського права. Так, козацьке право стало важливою передумовою відродження Української держави у XVIII ст.

Фактично, воно було юридичною підставою для реалізації українським народом права на самовизначення шляхом розвитку власної державності. У цей період козацьке право втратило свою так звану корпоративність і вийшло далеко за межі Запорізької Січі. Як висловився А. Шевченко, козацьке право в умовах відродження Української держави в середині XVII ст. поширилося на всю її територію, ставши загальним правом цієї держави [12, с. 160].

В козацькому кримінальному праві злочинами вважалися заподіяння шкоди майну, потрава (випас худоби на чужій земельній ділянці), розкрадання тощо. Відшкодуванню підлягала пряма дійсна шкода, що відшкодовувалась за угодою сторін або на підставі рішення козацького суду [13, с. 169]. Окрім цього, наявною була суто кримінальна відповідальність і відповідні покарання в її межах. Існувала така диференціація, що на відміну від цивільних правопорушень злочини потребували процедури попереднього розслідування [14, с. 123].

Суб'єктом злочину за козацьким правом Запорізької Січі могли бути особи, які досягли 16-річного віку. Осудними вважалися навіть психічно хворі люди. Залежно від об'єкта злочинного посягання дослідники козацького права розробили класифікацію злочинів, скоєних на Запорізькій Січі. Зокрема, виділяють злочини: проти особистості (вбивство, тілесні ушкодження, побої, образи); проти власності (розкрадання, приховування викрадення, знищення майна); проти військової служби (дезертирство, ухилення від виконання військового обов'язку або порушення правил його виконання тощо); проти публічної влади (зловживання службовим становищем, розкрадання скарбниці, неправдиві свідчення в суді, підробка грошей і документів); проти моралі (з'валтування або образу жінки, приведення жінки на Січ або ставтеві відносини на Січі) [15, с. 21–22].

Крадіжки або грабіж за козацьким правом мали не стільки корисливий мотив, скільки хуліганський, і були «проявом зухвалості». Корисливі злочини не були поширені на Запорізькій Січі, а покарання запорізьких козаків залежало від сту-

пеня тяжкості вчиненого злочину і мало на меті покарання й перевиховання злочинця, відновлення прав потерпілого, превентивне залякування і спокуту гріха [16, с. 177–178].

З огляду на особливості суспільного життя Запорізької Січі формувалась і система покарань, до якої входили: смертна кара, вигнання з Січі, фізичні покарання (побиття, відсікання кінцівок), позбавлення волі (короткострокове), ганебні покарання тощо [16, с. 376].

Вплив епохи Ренесансу мав велике значення в період перебування українських земель у складі Речі Посполитої, і привніс багато важливих інновацій. Утім вплив сталого в іншій країні права на національне право навряд чи можна вважати динамікою національного права нашої країни. Скоріше, його доцільно оцінювати як вплив на подальше формування власної правової системи, у тому числі й системи кримінального права. Вочевидь, що такий вплив був корисним у частині пересмислення таких правових категорій, як честь і гідність, розуміння причин криміналізації та сутності злочинів проти держави, а також піднесення системи майнових покарань.

Але як і в наведених вище випадках, зокрема впливу християнства, причиною особливостей поширення на території України у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої кримінального права, були причини політичні. Зокрема, це виражалось у сепарації між різними верствами населення при застосуванні норм кримінального права та особливостях його застосування на українських землях.

Динаміка кримінального права козацької доби свідчить про обернення кримінального права переважно в прагматичний напрям, оптимальне дотримання демократичних інституцій і, водночас, піднесення його охоронної та превентивної функції. Розвиток кримінального права часів козацтва демонструє його використання в якості захисту від найбільш небезпечних для життєдіяльності січової спільноти діянь, його обумовленість станом і способом життя козаків та демократичним застосуванням на користь переважної більшості суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права: доктринальні положення: монографія. Одеса: Фенікс, 2020. 358 с.
2. Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2021. 476 с.
3. Балобанова Д.О. Ретроспектива динаміки кримінального права на теренах України: від Північного Причорномор'я до Київської Русі (VIII ст. до н.е. – XII ст. н.е.). *Історико-правовий часопис*. 2021. №1 (16). С. 74–80.
4. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченко, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
5. Майкут Х.В. Литовські статути та їх застосування в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 1–9.
6. Мицик Ю.А., Хинчевська-Геннель Т. Люблінська унія 1569 р. Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lyublinska_uniya_1569 (дата звернення 08.03.2023).
7. Долматов І.В. Кримінальне право українських земель у складі Речі Посполитої. *Правове життя сучасної України*: матер. міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу. Одеса, 2014. Т. 1. С. 238–240.
8. Остапенко Т.О., Громовий О.О. Система злочинів проти моралі в джерелах права на українських землях польсько-литовської доби. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2016. № 19. С. 4–7.
9. Вовк Д. Співвідношення права і релігії у християнській правовій традиції: етап постсекуляризації. *Вісник Академії правових наук*. 2010. № 4 (63). С. 58–67.
10. Март'янова С.М. Правовий статус суддів Війська Запорозького козацько-гетьманської доби: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2011. 16 с.
11. Бойко І.Й. *Держава і право* Гетьманщини: навч. посіб. Львів: Світ, 2000. 120 с.
12. Історія українського права / за ред. І.А. Безклубого. Київ: Грамота, 2010. 336 с.
13. Бойко І.Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.). Київ: Атіка, 2012. 348 с.
14. Суд і судочинство на українських землях в XIV–XVI ст.: за ред. П. Музиченка. Одеса: Астро Принт, 2000. 180 с.
15. Терлюк І. Огляд історії кримінального права України. Львів: Ліга-Прес, 2007. 97 с.
16. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.). Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 408 с.

REFERENCES:

1. Balobanova D.O. (2020) *Dynamika kryminalnoho prava: doktrynalni polozhennia: monohrafiia* [Dynamics of Criminal Law: the doctrinal provisions]. Odesa: Feniks. 358 p. [in Ukrainian]
2. Balobanova D.O. (2021) *Dynamika kryminalnoho prava Ukrainy (teoretyko-prykladne doslidzhennia)* [Dynamics of Criminal Law of Ukraine (theoretical and applied research)]: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.08. Odesa. 476 p. [in Ukrainian]
3. Balobanova D.O. (2021) *Retrospektyva dynamiky kryminalnoho prava na terenakh Ukrainy: vid Pivnichnoho Prychornomoria do Kyivskoi Rusi (VIII st. do n.e. – XII st. n.e.)* [Retrospective of the dynamics of criminal law on the territory of Ukraine: from the Northern Black Sea coast to Kyivan Rus (VIII c. B.C. – XII c. A.D.)]. *Istoryko-pravovyi chasopys*. №1 (16). P. 74–80. [in Ukrainian]
4. *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: u 3-kh tomakh* (2002) [The Statues of Lithuania]. T. I. *Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1529 r. / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenko, A. Pankova*. Odesa: Yurydychna literatura. 464 p. [in Ukrainian]
5. Maikut Kh.V. (2008) *Lytovski statuty ta yikh zastosuvannia v Ukraini* [The Statues of Lithuania and their application in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 2. P. 1–9. [in Ukrainian]

6. Mytsyk Yu.A., Khynchevska-Hennel T. (2009) Liublinska uniiia 1569 r. [The Union of Lublin 1569]. Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 6: La-Mi / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. Kyiv. 790 p. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lyublinska_uniia_1569 (data zvernennia 08.03.2023). [in Ukrainian]
7. Dolmatov I.V. (2014) Kryminalne pravo ukrainskykh zemel u skladi Rechi Pospolytoi [Criminal law of the Ukrainian lands within Rzeczpospolita]. Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy: mater. mizhnar. nauk. konf. prof.-vykl. ta aspirant. skladu. Odesa. T. 1. P. 238–240. [in Ukrainian]
8. Ostapenko T.O., Hromovyi O.O. (2016) Systema zlochyniv proty morali v dzherelakh prava na ukrainskykh zemliakh polsko-lytovskoi doby [The system of crimes against morality in the sources of law in the Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian era]. Visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia: Yurysprudentsiia. № 19. P. 4–7. [in Ukrainian]
9. Vovk D. (2010) Spivvidnoshennia prava i religii u khrystyianskii pravovii tradytsii: etap postsekuliaryzatsii [The relationship between law and religion in the Christian legal tradition: the post-secularization stage]. Visnyk Akademii pravovykh nauk. № 4 (63). P. 58–67. [in Ukrainian]
10. Martianova S.M. (2011) Pravovy status suddiv Viiska Zaporozkoho kozatsko-hetmanskoii doby [The legal status of judges of the Zaporizhzhya Army of the Cossack-Hetman era]: avtoreferat dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Lviv. 16 p. [in Ukrainian]
11. Boiko I.I. (2000) Derzhava i pravo Hetmanshchyny [The state and law of the Hetmanate]: navch. posib. Lviv: Svit. 120 p. [in Ukrainian]
12. Istoriiia ukrainskoho prava [History of Ukrainian law] / za red. I.A. Bezkluboho (2010). Kyiv: Hramota. 336 p. [in Ukrainian]
13. Boiko I.I. (2012) Pravove rehuliuвання tsyvilnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st.) [Legal regulation of civil relations in Ukraine (IX–XX c.)]. Kyiv: Atika. 348 p. [in Ukrainian]
14. Sud i sudochynstvo na ukrainskykh zemliakh v XIV–XVI st. [Court and judiciary in Ukrainian lands in the XIV–XVI c.]: za red. P. Muzychenka (2000). Odesa: Astro Prynt. 180 p. [in Ukrainian]
15. Terliuk I. (2007) Ohliad istorii kryminalnogo prava [Review of the history of criminal law of Ukraine]. Lviv: Liha-Pres. 97 p. [in Ukrainian]
16. Boiko I.I. (2013) Kryminalni pokarannia v Ukraini (IX–XX st.) [Criminal punishments in Ukraine (IX–XX c.)]. Lviv: Vyd-vo LNU im. I. Franka. 408 p. [in Ukrainian]